

UO'K: UDK 37.017:37.013(091)

Odiljon AKBAROV,

PhD, dotsent, mustaqil tadqiqotchisi, Namangan davlat universiteti, Namangan, O'zbekiston

E-mail: shahinabonu16@gmail.com, ORCID: 0009-0003-4868-7307

PhD U. Ulasheva taqrizi asosida

JADID PEDAGOGIK TAFAKKURIDA TARBIYA IDEALINING EVOLYUTSIYASI VA ABDULLA AVLONIY QARASHLARIDA UNING IFODASI

Annotatsiya

Maqolada jadid pedagogik tafakkurida tarbiya idealining evolyutsion rivojlanishi, xususan, bilimli va savodli inson haqidagi tasavvurning axloqli, mehnatsevar, irodali, faol va milliy-ijtimoiy mas'ul shaxs haqidagi pedagogik idealga tomon kengayishi tahlil qilinadi. Abdurauf Fitrat, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Is'hoqxon Ibrat va Abdulla Avloniy qarashlari asosida bilim va axloq, mehnat va faoliyat, individual kamolot va ijtimoiy mas'uliyat o'rtasidagi aloqalar ochib beriladi. Shuningdek, jadid pedagogik tafakkurida o'quvchiga munosabatning o'zgarishi, tarbiyaviy ta'sir vositalarining maktab va oiladan matbuot, adabiyot va ijtimoiy muhitga tomon kengayishi ko'rib chiqiladi. Abdulla Avloniy pedagogik merosida tarbiya masalasining shaxs faoliyati, mehnatsevarlik va jamiyatga foyda keltirish g'oyalari bilan tutashishi umumijadid pedagogik tafakkuri evolyutsiyasining o'ziga xos ko'rinishi sifatida baholandi.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, Abdulla Avloniy, tarbiya, pedagogik ideal, axloqiy tarbiya, mehnat tarbiyasi, iroda, mas'uliyat, milliy o'zlik, ijtimoiy faollik, shaxs kamoloti.

«ЭВОЛЮЦИЯ ИДЕАЛА ВОСПИТАНИЯ В ДЖАДИДСКОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ И ЕГО ВЫРАЖЕНИЕ В ВОЗЗРЕНИЯХ АБДУЛЛЫ АВЛОНИ»

Аннотация

В статье анализируется эволюционное развитие идеала воспитания в джадидской педагогической мысли, в частности расширение представления об образованном и грамотном человеке до педагогического идеала нравственной, трудолюбивой, волевой, активной и национально-социально ответственной личности. На основе взглядов Абдурауфа Фитрата, Хамзы Хакимзаде Ниязи, Махмудходжи Бехбуди, Исхокхона Ибрата и Абдуллы Авлони раскрываются взаимосвязи между знаниями и моралью, трудом и деятельностью, индивидуальным совершенствованием и социальной ответственностью. Рассматриваются трансформация отношения к учащемуся в джадидской педагогической мысли, а также расширение средств воспитательного воздействия от школы и семьи к сфере прессы, литературы и социальной среды. Сопрежение проблемы воспитания в педагогическом наследии Абдуллы Авлони с идеями активной деятельности личности, трудолюбия и общественной пользы оценивается как яркое проявление эволюции общеджадидской педагогической мысли.

Ключевые слова: Джадидизм, Абдулла Авлони, воспитание, педагогический идеал, нравственное воспитание, трудовое воспитание, воля, ответственность, национальная идентичность, социальная активность, совершенствование личности.

“EVOLUTION OF THE IDEAL OF UPBRINGING IN JADID PEDAGOGICAL THOUGHT AND ITS EXPRESSION IN THE VIEWS OF ABDULLA AVLONI”

Annotation

The article analyzes the evolutionary development of the ideal of upbringing in Jadid pedagogical thought, specifically the expansion of the concept of an educated and literate individual into a pedagogical ideal of a moral, industrious, strong-willed, active, and nationally and socially responsible personality. Based on the views of Abdurauf Fitrat, Hamza Hakimzade Niyazi, Mahmudkhoja Behbudiy, Is'hoqxon Ibrat, and Abdulla Avloni, the study reveals the interconnections between knowledge and morality, labor and activity, individual self-perfection, and social responsibility. The transformation of the attitude toward the student in Jadid pedagogical thought is examined, alongside the expansion of educational influence beyond the school and family into the press, literature, and the social environment. The integration of the issue of upbringing in Abdulla Avloni's pedagogical heritage with ideas of active engagement, diligence, and public benefit is evaluated as a prominent manifestation of the evolution of overall Jadid pedagogical thought.

Key words: Jadidism, Abdulla Avloni, upbringing, pedagogical ideal, moral upbringing, labor education, willpower, responsibility, national identity, social activity, personal development.

Kirish. Jadid pedagogik tafakkurining rivojlanishida ta'limni yangilash masalasi bilan bir qatorda tarbiya maqsadining mazmunan kengayishi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Dastlab savodli va bilimli insonni shakllantirishga qaratilgan pedagogik maqsad [8,79] vaqt o'tishi bilan uning axloqiy qiyofasi, mehnatga munosabati, irodasi, mas'uliyati va jamiyatdagi o'rni bilan uzviy bog'lana boshladi. Shu tariqa ta'lim natijasi bilim hajmi bilan emas, balki bilimning inson xulqi, dunyoqarashi va faoliyatida qanday namoyon bo'lishi bilan ham baholandi. O'qiganlikning o'zi yetuklik belgisi bo'la olmaydi, degan qarash kuchayib, egallangan bilim insonning o'ziga, boshqalarga va jamiyatga munosabatida namoyon bo'lgandagina pedagogik qiymat kasb etishi haqidagi tasavvur shakllandi.

Jadid ma'rifatparvarlari qarashlarida tarbiya asta-sekin oilaviy odob yoki shaxsiy fazilatlar doirasidan chiqib, ijtimoiy mazmun kasb eta boshladi. Bilimning qanday axloqiy maqsadga xizmat qilishi, inson xulqida qay tarzda namoyon bo'lishi va jamiyat hayotiga qanday ta'sir ko'rsatishi pedagogik masalaga aylandi. Tarbiyali inson haqidagi tasavvur oila va shaxsiy odob bilan chegaralanmay, jamiyat va millat taqdiri bilan bog'landi. Mazkur jarayon Abdulla Avloniy pedagogik qarashlarida ham yaqqol namoyon bo'ladi. Uning asarlarida bilim, axloq, mehnat, harakat va jamiyatga foyda keltirish bir-biridan ajralmagan pedagogik tushunchalar sifatida talqin etiladi. Shu sababli tadqiqotning maqsadi jadid pedagogik tafakkurida tarbiya idealining individual axloqiy kamolotdan milliy-ijtimoiy

mas'uliyatga tomon rivojlanish xususiyatlarini aniqlash hamda ushbu jarayonning Abdulla Avloniy qarashlarida namoyon bo'lishini yoritishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tarixiy-pedagogik, qiyosiy-tahliliy, tizimli va evolyutsion yondashuvlardan foydalanildi. Tarixiy-pedagogik yondashuv jadidlarning tarbiyaga oid qarashlarini XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi ijtimoiy va ma'naviy ehtiyojlar bilan bog'liq holda o'rganishga imkon berdi. Qiyosiy-tahliliy yondashuv Abdurauif Fitrat, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Ishoqxon Ibrat va Abdulla Avloniy qarashlaridagi umumiy va o'ziga xos jihatlarni aniqlashga xizmat qildi. Evolyutsion yondashuv asosida tarbiya maqsadining bilim va shaxsiy odob doirasidan axloq, mehnat, iroda, faoliyat, milliy daxldorlik va ijtimoiy mas'uliyatni qamrab olgan yaxlit pedagogik idealga tomon kengayishi tahlil qilindi. Bunda bilim, axloq, mehnat, iroda va mas'uliyat alohida sifatlar emas, balki jadid pedagogik tafakkuridagi yetuk shaxs modelining o'zaro bog'liq tarkibiy qismlari sifatida qaraldi.

Natijalar. Tahlillar jadid pedagogik tafakkurida tarbiya maqsadining asta-sekin murakkablashib borganini ko'rsatadi. Yangi maktab oldiga kengroq ijtimoiy vazifalar qo'yilishi bilan bolaning qanday inson bo'lib voyaga yetishi masalasi ham pedagogik fikr markaziga ko'chdi. "Nimani o'qitish kerak?" degan savol yonida "qanday insonni tarbiyalash kerak?" degan savolning tobora qat'iyroq o'rin egallashi ta'lim va tarbiyani ikki alohida jarayon emas, bir-birini to'ldiradigan pedagogik hodisalar sifatida tushunishga olib keldi. Bu yondashuv Fitrat qarashlarida aniq ifodalangan. U "Oila" asarida: "...zero, bolalarning tarbiyasi bu farzandni jismonan, fikran va axloqan tarbiya qilib, kamolga yetishtirish demakdir. YA'ni ularni ...hayot-mamot maydoniga kuchli badan, sog'lom fikr va yaxshi axloq bilan qurollantirib yuborish demakdir", deb yozadi [1]. Ushbu fikr bilim berish vazifasining shaxsni har tomonlama tarbiyalash vazifasi bilan yaqinlashganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, yaxshi va yomonni farqlash, o'z xatti-harakatiga baho bera olish, rostgo'ylik, mas'uliyat, intizom va mehnatga munosabat kabi sifatlar yosh avlod tarbiyasining zarur tarkibiga aylandi. An'anaviy axloqiy qadriyatlar rad etilmadi, aksincha, ularga yangi ijtimoiy mazmun yuklandi: odobli bo'lish shaxsiy fazilatgina emas, jamiyat hayotida munosib ishtirok eta oladigan insonning zarur belgisi sifatida ham qarala boshladi.

Tarbiya idealining mazmunan kengayishida mehnat alohida ahamiyat kasb etdi. Tadqiqotlarda "Mehnat tarbiyasi shaxsni har tomonlama rivojlantirishning ajralmas qismidir. Shuningdek, bolaning har tomonlama shakllanish vositasi, uning shaxs sifatida ulg'ayish omili hamdir", deb ta'kidlanadi [2]. Abdulla Avloniyning "Aqli bog'bon" hikoyasida ham mazkur g'oya badiiy shaklda ifodalangan [3]. Mehnatsevarlik insonning shaxsiy turmushini yaxshilovchi sifatgina emas, uning jamiyatdagi o'rini belgilovchi fazilat sifatida ham qadrlanadi. Yalqovlik, loqaydlik yoki bironvaga qaram bo'lib yashashning tanqid qilinishi esa tarbiyaning amaliy yo'nalishini kuchaytiradi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, jadidlar nazarida tarbiyadan kutiladigan natija yaxshi xulq haqida tasavvurga ega bola emas, shu tasavvurni kundalik hayotida namoyon qila oladigan shaxs edi. Avloniyning "butun hayotimiz harakatimizga bog'lidir" degan fikri [4] bilim va fazilatning faoliyat orqali reallashishi zarurligini ifodalaydi.

Pedagogik maqsadning kengayishi bilan iroda, intizom va mas'uliyat ham yetuk shaxs modelining muhim tarkibiga aylandi. Hamza Hakimzoda Niyoziy asarlarida iroda, faoliyat va jaholatga qarshi kurash, Cho'lpon ijodida shaxs erki va ijtimoiy mas'uliyat, Behbudiyda mas'uliyatsizlikning badiiy oqibati, Fitratda esa mas'uliyatning burch bilan bog'lanishi kuzatiladi. Ularda bilim olishning o'zi muntazam mehnat, intizom va muayyan maqsad sari harakat qilishni talab etadi. Bunday sifatlar tayyor ma'lumotni o'zlashtirish orqali o'z-o'zidan shakllanmaydi. Bu jarayon o'quvchining pedagogik jarayondagi maqomiga bo'lgan qarashni ham o'zgartirdi. U faqat ta'lim mazmunini qabul qiluvchi obyekt sifatida emas, balki muayyan axloqiy tanlovlarni amalga

oshiradigan, o'z faoliyatiga munosabat bildiradigan va kelajak hayotiga tayyorlanadigan shaxs sifatida ko'rilga boshladi. Boshqacha aytganda, pedagogik jarayonning markaziga nafaqat o'rgatiladigan bilim, balki shu bilimni egallab, undan hayotida foydalana oladigan inson chiqdi. Bu esa jadid pedagogik tafakkurida tarbiya subyekti haqidagi tasavvurning sezilarli darajada rivojlanganini ko'rsatadi.

O'quvchiga bunday munosabat tarbiya natijasini baholash mezonlarini ham yangiladi. Endilikda o'quvchining bilimni qay darajada o'zlashtirgani bilan birga, u mazkur bilim asosida qanday munosabat va hayotiy pozitsiya shakllantirgani ham muhimlashdi. Shu jihatdan jadid pedagogik idealida "tayyor fazilatlar majmui"dan ko'ra, shaxsning o'z xatti-harakatiga baho bera olishi, tanlov qilishi va o'z harakatining oqibatini anglay olishi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu holat zamonaviy pedagogikadagi shaxs faolligi, mustaqil fikrlash va mas'uliyat tushunchalariga tarixiy-pedagogik zamin mavjudligini ko'rsatadi. Biroq jadidlar qarashidagi mazkur yondashuvni bugungi pedagogik konsepsiyalar bilan aynanlashtirish emas, balki o'sha davr pedagogik tafakkurining ichki rivojlanish belgisi sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

Mazkur jarayonning navbatdagi bosqichida individual kamolot millat va jamiyat istiqboli bilan bog'landi. Ilm olish insonning shaxsiy muvaffaqiyati uchun zarur emas, savodli, dunyoni anglaydigan, kasb-hunar egallagan va mustaqil fikrlashga qodir insonlarning ko'payishi millatning umumiy ahvolini o'zgartirish sharti sifatida ham qaraldi. Shu jihatdan "...maqsadli tarbiya nafaqat shaxs manfaatiga, balki bir millat va jamiyat manfaatlarini ro'yobga chiqarishga xizmat qiladi" degan fikr [5] jadid pedagogik idealidagi o'zgarishni aniq ifodalaydi. Natijada millat tushunchasi ham pedagogik maqsad tarkibiga kirdi. Millatning istiqboli qanday avlod voyaga yetishiga bog'liq deb qaralgani sababli bola faqat oila farzandi yoki maktab o'quvchisi emas, kelajak jamiyatining vakili sifatida namoyon bo'la boshladi. Ishoqxon Ibratning: "Qo'l hunarlaridan har xil va hamma xillari, to'qiladigan nimarsalar, anvoyi asbob o'z shaharlarida bo'lub, bo'lak kishilarga ehtiyoj bo'lmasa hamda ul shaharda zavodlar, otash kemalar va foyizlar va ko'nikalar elektr ilan barpo bo'lsa, qaysi ilmni xohlasa, ani ta'lim beradigan muallimlar bo'lsa, arz qilganda, arzi holni bilib javobini qaytarsa, yaramas odamlar uchun jazoxonalar, omonat qo'ymoq uchun xiyonat qilmayduran omonatxonalar bo'lsa, ahli ilmlarning qadri yaxshi bo'lsa, nodonlarni o'z holiga qo'ymasa, fikr va ilmu hunar o'rgatsa..." [6], degan fikrlarida ilm, hunar va jamiyat taraqqiyoti bir-biridan ajratilmaydi.

Shaxsning millatga daxldorligini anglashning o'zi ijtimoiy mas'uliyatni to'liq ifodalamaydi. Daxldorlik insonning o'zini muayyan jamoaning bir qismi sifatida his qilishini bildirsa, mas'uliyat ana shu mansublikdan kelib chiqadigan amaliy pozitsiyani talab etadi. Bilim olish, mehnat qilish, jamiyatga naf keltirish va mavjud kamchiliklarga befarq bo'lmaslik shu tariqa shaxsiy fazilat doirasidan chiqib, ijtimoiy burch mazmunini kasb etdi. Behbudiy qarashlariga bag'ishlangan tadqiqotlarda ham jaholat, ilm-ma'rifatdan uzoqlashish va ijtimoiy befarqlik jamiyat taraqqiyotiga to'sqinlik qiluvchi omillar sifatida baholanadi [7]. Demak, jadid pedagogik tafakkurida shaxsning axloqiy fazilatlarini uning o'zigagina tegishli sifatlar emas, balki jamiyatning umumiy holatiga ta'sir qiluvchi omillar sifatida talqin qilina boshladi. Shu nuqtada "yaxshi inson" haqidagi axloqiy tasavvur ijtimoiy mas'ul shaxs haqidagi pedagogik idealga tomon rivojlandi.

Tarbiya idealining mazmunan kengayishi bilan uning amalga oshiriladigan muhiti ham o'zgardi. Jadid ma'rifatparvarlari pedagogik ta'sirni maktab yoki bevosita nasihat bilan chegaralamadilar. Maktab va darslik bilan bir qatorda matbuot, publitsistika, badiiy adabiyot va teatr ham ma'rifiy-tarbiyaviy vosita sifatida qo'llanildi. Natijada tarbiya maktab yoki oila ichidagina kechadigan jarayondan kengroq ijtimoiy-madaniy hodisaga aylana boshladi. Buning pedagogik ahamiyati shundaki, badiiy adabiyot va teatr orqali g'oya o'quvchiga tayyor hukm

tarzida emas, obraz, voqea va hissiy kechinma vositasida yetkazildi. Shu tariqa pedagogik ta'sir faqat tafakkurga emas, shaxsning hissiy va qadriyatli munosabatiga ham yo'naltirildi.

Mazkur jihat Abdulla Avloniy merosini baholashda ayniqsa muhimdir. Uning faoliyatida maktab va darslik yaratish, axloqiy tarbiya hamda adabiyotning tarbiyaviy imkoniyatlaridan foydalanish bir-biridan ajralgan yo'nalishlar bo'lib qolmagan. "Aqlli bog'bon" singari badiiy asarlarda mehnat va faoliyat g'oyalarning obrazlar orqali berilishi tarbiyaviy fikrni faqat nazariy bayon qilishdan ko'ra ta'sirchanroq shaklda yetkazish imkonini bergan [3]. Shu jihatdan Avloniy uchun adabiy matn ham pedagogik vosita vazifasini bajarganini ko'rish mumkin. Uning pedagogik merosida maktabdagi bevosita ta'lim bilan badiiy asarning bilvosita tarbiyaviy ta'siri umumiy maqsad — faol, axloqli va jamiyatga foydali shaxsni kamol toptirish g'oyasiga xizmat qiladi.

Jadid adabiyotida pedagogik idealning badiiy obrazlar orqali ifodalanganini ham nazardan qochirmaslik lozim. Ilm, axloq, mehnat va faoliyatni o'zida uyg'unlashtirgan qahramonlarning muayyan muvaffaqiyat yoki kamolotga erishishi, ularga zid bo'lgan jaholat, loqaydlilik va mas'uliyatsizlik egalarining esa inqiroz yoki fojiga duch kelishi o'quvchiga qanday inson bo'lish lozimligi haqida badiiy-pedagogik tasavvur bergan. Bunda adabiyot tarbiya idealini abstrakt tushunchadan konkret hayotiy holatga aylantirish imkonini yaratgan. Avloniy ijodida ham mehnat, harakat va axloqning badiiy material orqali ifodalanishi uning pedagogik qarashlari bilan ijodiy faoliyati o'rtasida ichki uzviylik mavjudligini ko'rsatadi.

Muhokama. Olingan natijalar jadid pedagogik tafakkurida tarbiya idealining oddiy ravishda yangi fazilatlar bilan to'ldirilib borilmaganini, balki uning ichki mazmunida sifat o'zgarishlari sodir bo'lganini ko'rsatadi. Dastlab savodli va bilimli inson tarbiyaning asosiy natijasi sifatida tasavvur qilingan bo'lsa, keyinchalik uning xulqi, mehnatga munosabati, irodasi, mustaqil pozitsiyasi va jamiyatdagi faoliyati ham pedagogik baholash mezoniga aylandi. Fitratning bolani "kuchli badan, sog'lom fikr va yaxshi axloq bilan qurollantirib" hayotga tayyorlash haqidagi fikri [1] mazkur jarayonning shaxs kamolotiga doir jihatini ifodalasa, Ibratning ilm va hunarni jamiyat taraqqiyoti bilan tutashirishi [6] pedagogik idealning ijtimoiy mazmun kasb etganini ko'rsatadi.

Muhim jihat shundaki, mazkur evolyutsiya faqat tarbiyalanuvchiga qo'yilgan talablarning ortishi bilan cheklanmaydi. Tarbiya subyekti haqidagi tasavvur ham, tarbiyaviy ta'sir vositalari ham kengaydi. O'quvchi tayyor bilim va axloqiy qoidalarni qabul qiluvchi passiv obyekt emas, balki o'z tanlovi,

munosabati va faoliyatiga ega shaxs sifatida namoyon bo'ldi. Ayni paytda uning shakllanishiga ta'sir qiluvchi muhit maktab va oiladan matbuot, adabiyot, teatr va kengroq ijtimoiy hayotga qadar yoyildi. Shu sababli jadid pedagogik tafakkuridagi tarbiya idealini faqat fazilatlar ro'yxati sifatida emas, balki shaxs, faoliyat va ijtimoiy muhit o'rtasidagi munosabatni yangicha anglash natijasi sifatida talqin qilish maqsadga muvofiqdir. Abdulla Avloniy pedagogik merosining o'ziga xosligi ham ana shu nuqtada yaqqolroq namoyon bo'ladi. Uning faoliyatida maktab, darslik, axloqiy tarbiya, mehnat va badiiy adabiyotning tarbiyaviy imkoniyatlari bir maqsad atrofida tutashadi. Shu jihatdan Avloniy umumjadid pedagogik tafakkuridagi evolyutsion tendensiyalarni shunchaki takrorlamaydi, balki ularni pedagogik faoliyat va badiiy ijodning o'zaro uyg'unligi asosida o'ziga xos tizimga aylantiradi. Bu esa Avloniy pedagogik ta'limotining tarixiy ahamiyatini faqat alohida axloqiy fikrlar yoki maktabchilik faoliyati bilan emas, balki shaxs kamolotiga doir yaxlit pedagogik qarashlari bilan baholash zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa. Jadid pedagogik tafakkurida tarbiya idealining evolyutsiyasi savodli va bilimli insonni shakllantirish maqsadidan shaxsni jismoniy, aqliy, axloqiy va ijtimoiy jihatdan yaxlit kamol toptirishga tomon rivojlandi. Bilim shaxs kamolotining yagona mezon bo'lib qolmay, uning mehnatga munosabati, irodasi, mustaqil tanlovi, mas'uliyati va faoliyati bilan bog'landi. Natijada pedagogik ideal shaxsiy odob doirasidan chiqib, millat va jamiyat taraqqiyotiga daxldor inson haqidagi tasavvurga tomon kengaydi.

Mazkur evolyutsiyaning yana bir muhim natijasi o'quvchining pedagogik jarayondagi maqomining o'zgarishi va tarbiyaviy ta'sir muhitining kengayishida ko'rinadi. O'quvchi bilimni passiv qabul qiluvchi emas, uni anglab, hayotiy tanlov va faoliyatida namoyon qiluvchi shaxs sifatida qaraldi; maktab va oila bilan bir qatorda matbuot, adabiyot, teatr va ijtimoiy muhit ham tarbiya vositalariga aylandi. Shu tariqa jadid pedagogikasida tarbiya individual fazilatlarini shakllantirish bilan cheklanmay, shaxsni ijtimoiy hayotga tayyorlash jarayoni sifatida mazmunan boyidi.

Abdulla Avloniy pedagogik qarashlarida ushbu sifat o'zgarishlari yaxlit ko'rinishda namoyon bo'ladi. Uning merosida axloqiy tarbiya, mehnat, harakat, maktab va badiiy adabiyotning pedagogik imkoniyatlari o'zaro bog'langan. Shu sababli Avloniy pedagogik ta'limotini jadid pedagogik tafakkuridagi individual kamolotdan faol va ijtimoiy mas'ul shaxsni shakllantirishga tomon kechgan evolyutsiyaning o'ziga xos tizimli ifodasi sifatida baholash mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Фитрат, Абдурауф. Оила. – Т.: Маънавият, 2000.
2. Turdiyeva Sh.A. Mehnat tarbiyasi // Ustozlar uchun jurnali. – 2025. – 85-son, 6-to'plam. – B. 223–229.
3. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. 2 jildlik. 1-jild. She'rlar, ibratlar. – Т.: Ma'naviyat, 2009.
4. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Т.: Маънавият, 1992.
5. Safarova M.M. Fitratning oila tarbiyasiga doir fikrlaridan foydalanish usullari // Ilm-fan va innovatsiya ilmiy-amaliy konferensiyasi.
6. Исҳоқхон Тўра Ибрат. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2005.
7. Jumayev A., Xalilova S. Mahmudxo'ja Behbudiy – millat ko'zgusi bo'lgan ma'rifatparvar va ta'lim islohatchisi // "Ijtimoiy va gumanitar ta'lim yo'nalishlardagi talabalarining kompetentligini oshirish: muammolar va yechimlar" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Samarqand, 2025. – B. 51–55.
8. Qodirov V., Akbar Odil. "Savodsizlik"dan milliy ongga: Chor Rossiya diskursi va jadidchilik pedagogik sintezi. "SCIENCE AND EDUCATION IN THE 21ST CENTURY", 2026, №1. 78-82-betlar.
9. O.Akbarov. O'rta Osiyo ta'lim tizimida jadidlar pedagogikasi: tadrij, tahlil va tendensiyalar. "Kasb-Hunar Ta'limi" jurnali, 2026 № 2. 191-196-betlar. <https://kasbhunartalimi.uz/index.php/kht/article/view/105>